

A representación gráfica da nasalidade vocálica e do trazo palatal no galego antigo e o seu tratamento editorial

Ricardo Pichel Gotérrez

Universidade Complutense de Madrid / Instituto da Lingua Galega

noitedume@hotmail.com

Recibido o 01/02/2012. Aceptado o 17/04/2012

Spellings representing nasal vowels and palatal nasals in Medieval Galician and their treatment by editors

Resumo

A resonancia nasal vocálica e o punto de articulación palatal constitúen dous riscos escriptolingüísticos amalgamados e confrontados na súa representación gráfica, o cal dá lugar a interpretacións e (de)codificacións ambiguas ou conflitivas por parte do lector e editor dun texto medieval. A lineta ou trazo supralineal, ademais de ser o sinal abreviativo por antonomasia (de aí a súa común denominación como trazo xeral de abreviación), tamén se conforma como unha subunidade grafemática de carácter diacrítico, representativa dos trazos articulatorios antes citados (vogal nasal e consoante nasal palatal) e con capacidade de distinguir grafías simples (ex. <a>, <n>) de complexas (ex. <ã>, <ñ>). Convén achegarse a esta circunstancia desde unha perspectiva crítica, puntualizando cuestións de índole grafemática, fonética e ecdótica, cun duplo obxectivo: por un lado, avaliar a rendibilidade fonográfica do trazo superior e a súa adecuación á evolución interna do galego en época medieval; por outro, precisar ou, de ser o caso, adaptar os tradicionais criterios editoriais aplicados na presentación crítica dunha obra medieval tendo en conta a análise do *usus scribendi* detectado no texto.

Palabras chave

Lingüística histórica, edición de textos, galego medieval, (des)nasalización vocálica, nasais palatais

Sumario

1. Introducción. 2. Representación da (des)nasalización vocálica. 2.1. Valor único de marca de resonancia nasal. 2.2. Carácter anfíbolóxico do trazo superior. 2.2.1. Posición interior de palabra. 2.2.2. Posición final de palabra. 2.3. Carácter polivalente do trazo superior. 3. Representación dos hiatos gráficos. Uso das plicas. 4. Representación da consoante nasal palatal. 4.1. Valor inequívoco de /ø/. 4.2. Valor conflitivo de <n + lineta>. 4.3. Outras grafías para a representación de /ø/. 4.4. Valor expletivo ou analóxico.

Abstract

Nasal vowels and palatal nasals are two phonetic features that are amalgamated in mediaeval spelling, giving rise to ambiguous or contradictory interpretations and (de)codings by the reader or editor of such texts. The supralinear stroke, or tilde, besides being the standard indicator of abbreviations (hence its common designation as a general abbreviation mark), is also used as a graphemic component with a diacritic function to represent nasal vowels and palatal nasal, differentiating between the simple graphemes <a>, <n> and the complex graphemes <ã>, <ñ>. The present article approaches these facts from a critical perspective, raising issues concerning orthography, phonetics and 'literary criticism', with two purposes in mind. One is to assess the tilde's functions and relevance of these to the internal development of Galician in the medieval period; the other, to discuss, and question if need be, traditional editorial criteria for critical editions of medieval texts, taking into account the analysis of the *usus scribendi* detected in the text.

Keywords

Historical linguistics, edition of texts, Medieval Galician, nasal vowels, palatal nasals

Contents

1. Introduction. 2. Representation of nasal vowels. 2.1. Unique value of the nasal resonance mark. 2.2. Amphibological nature of the supralinear stroke. 2.2.1. Word-medial position. 2.2.2. Word-final position. 2.3. Versatile nature of the supralinear stroke. 3. The graphic representaito of hiatus. Use of the written accent. 4. Representation of palatal nasals. 4.1. Unequivocal value of /ø/. 4.2. Controversial value of <n + supralinear stroke>. 4.3. Other spellings representing /ø/. 4.4 Expletive or analogical value.

Esta investigación enmárcase nos proxectos *Xelmírez. Corpus Lingüístico da Galicia Medieval* e *Transcripción paleográfica de obras medievais*, ambos os dous desenvolvidos no seo do Instituto da Lingua Galega.

1. INTRODUCCIÓN

O obxecto de estudo deste traballo é a identificación e análise da lineta ou trazo supralinear (comunmente denominado *trazo xeral de abreviación*), entendido non só como un sinal abreviativo, senón tamén como unha subunidade grafemática de carácter *diacrítico*, isto é: con capacidade de representación dun trazo articulatorio (vocálico ou consonántico) asociado ao(s) grafema(s) presente(s) na cadea gráfica, que, ademais, permite distinguir entre grafías simples (ex. <a>, <n>) e complexas (exs. <ã>, <ñ>). Así, o trazo superior pode indicar o modo de articulación dunha vogal (vogal nasalizada, por elevación no grao de constrición: <ã>, ê, ï, ô, û>), ou o punto de articulación dunha consoante (nasal palatal: <ñ> → convencionalmente reinterpretado como <ñ>). Interésanos, por tanto, estudar a rendibilidade fonográfica da lineta e a súa adecuación á evolución interna do galego en época medieval. Para iso repararemos en tres riscos grafo-fonémicos de especial relevancia: a representación da (des)nasalización vocálica (§ 2), a representación dos hiatos gráficos e o uso das plicas (§ 3) e, por último, a representación da consoante nasal palatal (§ 4). Por outra parte, interésanos tamén reflexionar sobre a descodificación deste sinal diacrítico por parte do editor de textos medievais galegos, xa que en certos casos a interpretación resulta conflitiva e pode estar condicionada por diferentes factores (extra) lingüísticos. Neste sentido, á hora de editar un texto medieval (documental ou literario), consideramos fundamental contar cun primeiro asentamento paleográfico que nos permita despois a súa conversión razoada e contrastada nunha presentación crítica ou edición interpretativa¹.

Para o estudo deste risco escriptolingüístico tomaremos como exemplo un texto baixomedieval de carácter literario: a sección galega da *Historia Troiana* (= HTg), un manuscrito orixinalmente redactado en castelán na segunda metade do séc. XIV (ca. 1365-69) cuxas lacunas textuais, provocadas por unha importante deterioración e mutilación do seu soporte, foron restituídas en galego pouco tempo despois (ca. 1369-71)². Esta sección galega abrangue 159 páxinas (a 2 columnas) intercaladas entre as planas castelás sobreviventes do manuscrito orixinal, e foi escrita nunha gótica «bastarda posada de cuerpo y cálamo medios en tinta marrón. Bastante abreviada» (González Pascual 2000: 247)³.

2. REPRESENTACIÓN DA (DES)NASALIZACIÓN VOCÁLICA

Tal e como manifestou Mariño Paz en diversas ocasións (p. ex. 2002, 2006 e 2008), cómpre lembrar primeiramente que, ben que o emprego do trazo xeral de abreviación con este fin se foi consolidando na segunda metade do séc. XIII⁴, xa desde esta época (e mesmo antes) puido ser factíbel a tendencia á desnasalización vocálica e á súa “substitución por solucións completamente desnasaladas ou por solucións con xeración de consoantes nasais prenucleares ou posnucleares” (Mariño Paz 2002: 112; cfr. 2008: 84). Unha das principais razóns da progresiva extin-

¹ Vid. Pichel Gotérrez (2011a: 65-67). Para as distintas tipoloxías editoriais de corte filolóxico referidas a este aspecto vid., entre outros, Lorenzo 1987: 455-7, 1988a: 81-2, 1988b e 2004: 453-4; Tato Plaza 1999: 80-1, Souto Cabo 2001: 46-7, Monteagudo / Boullón Agrelo 2009: 82-3, Pichel Gotérrez 2009: 55-6.

² Vid. Pichel Gotérrez (2012a, no prelo). Existe unha edición deste texto, moi deficiente, debida a Parker (1975); con todo, os numerosos erros de transcripción foron detectados e emendados por Lorenzo (1982). Na actualidade xa temos preparada unha nova edición do texto (transcrición paleográfica e presentación crítica), como parte da investigación comprendida na nosa tese de doutoramento (Pichel Gotérrez 2012b).

³ Pola limitación de espazo cinguírémonos á escritura do texto base (incluídas a rubricación de seccións e de miniaturas) e reservaremos para outro estudo os apuntamentos marxinais (principalmente, reclamos e anotacións preliminares de rúblicas), escritas nunha gótica máis cursiva e na que cabería salientar diversos usos documentais (braqui)gráficos.

⁴ Para esta cuestión véxase, entre outros, Lorenzo 1988b, Rodríguez Guerra / Varela Barreiro 2007: 494-500, Mariño Paz 2008: 53-4 (cfr. Mariño Paz 1999²), Souto Cabo 2008: 16-7, 23-4, Monteagudo / Boullón Agrelo 2009: 41-5.

ción das antigas vogais nasais foi o declive do seu rendemento funcional, dado que o número de oposicións era moi baixo. En consecuencia, no plano das grafías produciuse o reflexo desta paulatina desfonoloxización, dando pé a unha situación de análise especialmente complexa, xa que a presenza ou ausencia da lineta superior non tiña por que reflectir unha correspondencia fonográfica biunívoca:

A permanencia inercial das tradicións gráficas herdadas contribuiría ademais a obstaculizar a pecepción da innovación lingüística, xa que as vellas solucións gráficas (< -ão(s), -ãa(s), -ães, -ões, -ões...>) poderían representar tanto vocais con resonancia nasal como vocais seguidas de consoante nasal. O til podía asumir a representación de ambas as formas de nasalidade (Mariño Paz 2002: 113).

Na sección galega da *Historia Troiana* identificamos tres situacións gráficas distintas en que se ve implicado o trazo superior con este valor e para as que consideramos que se debe xustificar a interpretación e intervención editorial: (1) valor único de marca de resonancia nasal vocálica, (2) carácter anfibolóxico do trazo superior e (3) carácter polivalente do trazo superior.

2.1. Valor único de marca de resonancia nasal vocálica

En primeiro lugar, malia a “permanencia inercial das tradicións gráficas herdadas” (Mariño Paz 2002: 113) a que faciamos referencia antes, convén mantermos sempre na edición o uso único do trazo supralinear como marca da resonancia nasal vocálica, con independencia do seu grao de funcionalidade (maior, menor ou nula resonancia na época: exs. *bõa*, *lũar*, *órfõos*, *barregãa*, *densũu*) e en calquera dos contextos posíbeis⁵:

- (1) Casos de desnasalización completa moderna, en que a perda da resonancia nasal non implicou a xeración de ningún tipo de consoante: en posición tónica (exs. *allẽo*, *cadẽa*, *chẽo*, *lũa serẽa*), pretónica (exs. *avĩir*, *gẽeraçõn*, *lũar*, *nomẽados*) ou postónica (exs. *órfãa*, *oucĩãao* ‘océano’, *sávãas*).
- (2) Casos de posíbel xeración dunha consoante nasal na marxe silábica posnuclear: en posición interior (ex. *mẽeziãa*) e final de palabra (exs. *arções*, *barregãa*, *bẽes*, *prijũes*, *solirgiãaes*, *vilão*).
- (3) Casos de desenvolvemento xeneralizado de consoante nasal velar na marxe silábica posnuclear (exs. *algũu*, *consũu*, *densũu*, *hũu*, *nenğũn/nehũn*, *sõo* ‘P1 pres. ser’).
- (4) Casos de posíbel xeración de consoante nasal na marxe silábica prenuclear, ben palatal (exs. *Agostiũo*, *contiãa*, *conviãa*, *teãa*), ben velar (exs. *algũa*, *hũa*, *nenğũa/nehũa*).
- (5) casos de desenvolvemento do grupo consonántico [ɲg] (ex. *enader* ‘engadir’).

Do mesmo xeito, cómpre respectarmos a omisión (in)voluntaria do trazo, que pode darse de xeito sistemático (exs. *rédea*, *siestro*) ou alternante con outros procedementos gráficos vinculados á (des)nasalización vocálica (exs. *ciĩsa* ~ *ciisa*, *dões* ~ *doens*, *ẽamigos* ~ *iamigos* ~ *enmiigos*). Esta decisión editorial afectará tanto aos casos en que a resonancia nasal estivo motivada por un proceso de asimilación anticipatoria da nasalidade (exs. *avelão*, *corõa*, *estrãezas*, *infanções*, *lução*, *órgõos*, *razõar*, *tẽer*, *torvões*), como naquéloutros en que puido haber un proceso de nasalización progresiva a partir dun /n/ ou /m/ explosivos (exs. *mão* ‘malo’, *mẽesimo*, *mẽestrĩa*, *mẽo* ‘medio’, *miãa*, *não*, *nẽhũn*, *niũo* ‘< NIDU’).

⁵ Seguimos a clasificación proposta en Mariño Paz 2002.

Con respecto ao hiato postónico <ee>, xulgamos conveniente o mantemento da lineta supralinear en todos os casos (<êe>); no entanto, cómpre facer algunhas aclaracións. En primeiro lugar, canto á terminación singular -ĪNE⁶ rexistramos os seguintes casos en HTg⁷:

imagêe 15, imagêes 1 ~ imagèe 1 imagee 2 imagen 7, imagees 1; nomêes 8 ~ nome 43 nome 5, noñes 3; omêes 3 homêes 2 ~ omñe 144 home 4 ome 2, omñes 10 homes 3 omes 35; ordêe 1.

Preguntámonos por que nos casos dos substantivos *nome* e *home* (leven ou non lineta) non rexistramos formas con hiato <-êe> ou <-ee> pleno⁸ (**nomêe*/**nomee*, *(*h*)*omêe*/*(*h*)*omee*) nin tampouco con apéndice nasal consonántico⁹ (**nomen*, *(*h*)*omen*), a diferenza do que acontece con formas como *imaxe* e *orde*. No caso de *nome* esta situación concoraría coa súa procedencia do acusativo neutro NOMEN (con apócope da nasal implosiva debido a unha presunta reinterpretación de -N como o equivalente da nasal bilabial dos acusativos masculinos e femininos). Por outra parte, partindo da hipótese do desenvolvemento dun acusativo analóxico *NOMINEM sería esperábel a forma *nomen*, xa que a apócope de -E átono é máis antiga que a perda de -N-. No caso do substantivo (*h*)*ome*, case sempre grafado con lineta superior (*omñe* 144, (*h*)*ome* 6), a ausencia do hiato puido ter, en gran medida, motivación escriptolóxica (etimográfica e/ou do modelo traducido): isto quere dicir que a función do trazo xeral non ten neste caso valor abreviativo senón analóxico, ben reminiscente do seu étimo latino (< HOMINE; o mesmo acontece con outras formas como *añno* < ANNU, *coñno* < QUOMODO, *doñna* < DOMINA, *mñll* < MILLE/-ESIMA, etc.), ben mimético a partir da lección do antígrafo que se está a trasladar (no caso de HTg probablemente castelán: “omñe → omne”) ¹⁰.

A respecto do plural da terminación latina (-ĪNES¹¹), observamos que a situación é distinta, xa que rexistramos formas con e sen hiato (*nomêes* 8 ~ *noñes* 3; (*h*)*omêes* 5 ~ *omñes* 10 (*h*)*omes* 38). En ambos os dous casos a grafía <êe> remite á terminación latina -ĪNES (no caso de *nome*, a diferenza do que comentabamos antes para o singular, habería que partir dun plural analóxico; cfr. NOMINA → *NOMINES), o cal nos levaría a reconsiderar o valor real da lineta en casos como *noñes* e *omñes*: trátase dun uso funcional abreviativo (acurtamento de <e>: nomees, (*h*)omees¹²) ou dun comportamento analóxico idéntico ao que consideramos para o singular? Cremos que

⁶ Sobre as distintas interpretacións dos resultados do singular -ĪNE no ámbito galego-portugués véxanse, entre outros, Nunes 1960: 110, 112-3, 133; Sletsjõe 1959: 231-7, Williams 1986: 81, 131; Lorenzo 1977: vol. 2, 910-11, Maia 1986: 639-640, Huber 1986: 85, 90, 139; Ferreiro 1999⁴: 137-9 e 2001²: 133, Lorenzo Gradín / Souto Cabo 2001: 97-8 (n. 55 e 58), Mariño Paz 2002: 88-9 e 2008: 84-6, Boullón Agrelo / Monteagudo 2009: 81-2.

⁷ Nas listaxes de exemplos que ofrecemos a continuación as cifras indican o número de ocorrencias detectadas no texto, os acentos graves indican a presenza de plicas sobre vogais, o guión ondulado separa as distintas variantes identificadas, e as parénteses rectas mostran os lemas verbais non presentes no texto.

⁸ As formas *nome* e (*h*)*ome*, sen hiato gráfico expreso (con ou sen lineta), son case as únicas que se rexistran nos textos medievais galegos. No TMILG non chega ao 1% (28 oc.) o número de exemplos do substantivo *home* que presentan <-ee>, sobre un total de 3.082 oc. (e a maior parte destas ocorrencias (*omee*) concéntranse nas edicións de J. Azevedo Ferreira dos fragmentos das *Partidas* de Afonso X). Esta descompensación no caso de *nome* é absoluta: no TMILG non se rexistra ningún caso de *nomêe*/*nomee* dun total de 4.999 ocorrencias (as formas con <-êe/-ee> remiten sempre á P3 ou P6 do presente do verbo *nomear*).

⁹ Neste caso, as formas *nomen* e (*h*)*omen* si se rexistran nos textos medievais (Mariño Paz 2002: 88), aínda que non temos a seguridade de que en todos os casos o <-n> sexa pleno: no TMILG aparece *nomen* (56 oc.), case sempre na colección diplomática de Mondoñedo (Cal Pardo 2005²), e (*h*)*omen* (134 oc.), a maior parte delas na lírica profana.

¹⁰ Concordamos, por tanto, coa consideración de Lorenzo / Couceiro (1999a: 599-600 e 1999b: 213-4) en referencia ás formas *omê(s)* e *nomê(s)* presentes na edición da tradución galega da *General Estoria* (Martínez López 1963), que remiten, segundo estes autores, ás formas castelás *omne(s)* e *nom(n)es* (cfr. Lorenzo 2004: 455 e Mariño 2006: 75 e 83).

¹¹ Neste caso, como o -S non cae, o -E da sílaba átona final quedou protexido. Por esta razón, o -N-, que si permaneceu en posición intervocálica, acabaría debilitándose e transmitindo a súa resonancia nasal ás vogais contiguas.

¹² Cfr. Maia (1986: 31) para quen o trazo supralinear ten valor abreviativo en formas análogas (*geerās*, *especiās*, *rrayās* → *geeraas*, *especiaas*, *rayaas*) nos documentos galegos do séc. XV; así o acepta tamén Mariño Paz 2006: 75. En relación aos substantivos *nomes/omes*, preguntámonos se tamén se pode considerar nos casos comentados por Maia a vogal palatal como valor abreviativo (ex. *geeraes*); cfr. Lorenzo 2004: 455.

a segunda opción é máis razoábel, atendendo ao número elevado de ocorrencias de (h)o^{ms} (reinterpretabel só como '(h)omes'). Por outra banda, a desnasalización e crase vocálica está presente, cando menos, desde o séc. XIII, polo que parece evidente que no último terzo do séc. XIV esta solución sexa a máis habitual a nivel oral, aínda que na escrita, por tradición, continúen a representarse as vellas formas con hiato e con lineta superior.

Aínda queremos aproximarnos a outra cuestión relacionada co hiato <ēe>. Existe un grupo de palabras derivadas con sufixo -axe, introducidas desde o provenzal e cun uso moi frecuente nos textos medievais, para o que resulta problemática a interpretación tanto do seu hiato vocálico como da presenza da lineta supralinear:

(1) *liñagēē* 2 *linagēē* 6 *lina-gēēs* 1 *liñagēē* 1 ~ *liñagē* 6 *linagē* 9 *liñagē* 1 *linage* 1 (← *linhatge* < LI-NEA), *menagēē* 3 ~ *menagē* 1 (o) *menagen* 2 ~ *omenage* 1 (← *omenatge* < HOMINE), *messagen* 1 ~ *mesage* 1 (← *messatge* < tard. MISSATICU).

(2) *Oragē* 1 'estado do tempo, clima, temperatura' (← *oratge* < tard. AURATICU), *passagēē* 1 *pasagēē* 1 ~ *pasagē* 1 (← *passage* ← *passer* < PASSUS), *salvagēēēs* 1 (← *salvatge* < tard. SALVATICU), *avantage* 1 *avantage* 1 (← *avantage* ← *avant* < ANTE), *vergēēs* 1 (← *vergier* < tard. VIRIDIARIUS ← VIRIDARIUM), *viagē* 1 (← *viatge* < VIATICU).

Entendemos que as palabras do grupo (1) puideron quizais desenvolver un apéndice consoántico final por asimilación progresiva da consoante nasal anterior (inicial ou medial: *liñagen*, *o/menagen*, *mesagen*), mais dubidamos do estatuto fónico do hiato <-ēe> / <-ee> e do valor real da lineta nestes casos¹³ (*liñagēē*, *liñagee*; *o/menagēē*, *o/menagee*): é marca de resonancia nasal na vogal?, haberá que consideralas como unha solución gráfica de carácter analóxico, conforme ao patrón doutras formas como *imagēe/s*, *nomēēs*, *homēēs*, etc.?; terá máis ben a lineta valor abreviativo (*liñageen*, *menageen*)? Pola súa banda, as palabras do grupo (2) proxectan máis dúbidas aínda: nestes casos non parece que houbera indución fonética (nin regresiva nin progresiva); no entanto, todas elas presentan as mesmas alternativas gráficas ca nos exemplos anteriores, talvez por analogía co acontecido neles: <-e> (*avantage*), <-ē> (*Oragen*, *pasagen*, *viagen*), <-ee> (*pasagēē*) e <-ēē> (*pasagēē*, *salvagēēs*, *vergēēs*).

Así pois, ante as dúbidas expostas, na presentación crítica do texto optaremos por conservar a lineta en todas estas formas con hiato vocálico <ēe> (pos)tónico, mesmo naquelas en que é moi probábel que a súa motivación sexa puramente analóxica (exs.: *pasagēē*, *salvagēēs*, *vergēēs*).

Por último, canto á grafía <-n> (moi minoritaria: exs. *amena*, *menor*, *persona*, *pena* 'castigo, dor', *venas*, etc.), aínda que consideramos que na maior parte dos casos ten motivación mimética (a partir da lección do antígrafo), preferimos conservala na edición, xa que permite avaliar de xeito máis preciso o *usus scribendi* dos artífices de HTg.

2.2. Carácter anfibolóxico do trazo superior

Unha segunda situación a ter en conta na prescrición deste criterio editorial é o carácter anfibolóxico do trazo superior. Isto acontece cando o seu valor resulta ambiguo ou equívoco, debido a que non temos certeza absoluta de se nun determinado vocábulo funciona con carácter *abreviativo* ou, pola contra, é marca *diacrítica*. No primeiro caso (valor abreviativo) a súa función é a de reducir unha palabra substituindo un determinado segmento gráfico polo trazo superior (o máis habitual é a abreviación de <n> implosivo ou da vogal <e>). No segundo caso (valor diacrítico), como xa adiantamos, a lineta achega un trazo articulatorio (nasalidade vocálica ou trazo palatal /ø/) asociado ao grafema presente na palabra, permitindo distinguir grafías simples (ex.

¹³ Cfr. Mariño Paz 2006: 86.

<a>, <n>) de complexas (exs. <ã>, <ñ>). Aquí só nos referiremos ao primeiro trazo articulatorio, xa que a indicación de consoante nasal palatal se pode realizar tanto co grafo simple <n> como en combinación coa lineta (vid. *infra* § 4.1). Noutras palabras, o trazo supralinear é accesorio ou auxiliar na representación de /ø/, mentres que a presunción da nasalidade vocálica só é segura (no caso de que lle confirmamos efectivamente ese valor) cando se emprega a lineta e, por tanto, a súa omisión ou elisión (aínda que sexa puntual) non autoriza en ningún caso á súa reposición editorial.

Así pois, o carácter anfibolóxico da lineta enfronta as marcas de resonancia nasal vocálica e de abreviación de <-n>. Trátase de dous valores intimamente relacionados entre si, xa que, en moitos casos, ambos os dous ilustran os procesos fonéticos implicados na (des)nasalización vocálica: a lenición de -N- e a posíbel epéntese ulterior dun apéndice consonántico nasal en contexto posnuclear (ex. GANATU > *gãado* > *gãando* > *gaando* > *gando* ~ *gado*); dúas posibilidades (ex. *gãado*, *ga(a)ndo*) que coexisten durante toda a época medieval, nun mesmo texto e cunha mesma unidade léxica. Os criterios de presentación gráfica que se discuten aquí non pretenden, en absoluto, “acertar” coa solución fonética representada polo/s copista/s (obviamente, as limitacións do rexistro escrito impiden este obxectivo); porén, consideramos recomendábel establecer un criterio que teña en conta de xeito razoado o *usus scribendi* detectado no texto, pois cremos que é o método máis axeitado para achegarnos á súa realidade fonográfica. A ambigüidade funcional a que nos referimos, por tanto, afecta a todas aquelas unidades que aínda non experimentaron (na escrita) a correspondente crase vocálica; isto é: están grafadas con hiato vocálico (homorgánico ou heterorgánico), en posición interna ou final de palabra, como veremos. Pola contra nas formas con crase interpretaremos que a lineta só pode ter valor consonántico (ex. *avĩdores* → *avindores*; **avĩdores*).

2.2.1. Posición interior de palabra

En posición interior identificamos tres situacións distintas: (1) formas con /-n/ primario, (2) xeración de /-n/ secundario por (des)nasalización e (3) formas con /-n/ secundario por síncope vocálica.

1. No primeiro caso referímonos a palabras cuxa consoante nasal implosiva procede directamente do /-n/ latino, ben dunha desinencia verbal (xerundio -NDŪ), ben dun sufixo (-NTĪA):

detēēça (← *deteer/detēer* < DETĪNERE + *-ença* < -ENTĪA), *detēēdo* (< DETĪNENDU), *gāāça* (< lat. tard. GANANTIA), *gāāçar* (← *gaança*)¹⁴, *tēēdo* (< TENENDU).

En principio, parece claro que o valor máis seguro do trazo supralinear é a abreviación do <-n>, xa que a súa existencia é incuestionábel: *deteença*, *deteendo*, *gaança*, *gaançar*, *teendo*, *viindo*. Agora ben, tamén poderíamos intepretar a lineta nestes casos como un sinal *polivalente* (vid. *infra* § 2.3), de tal xeito que ademais de abreviar <-n> tamén indique resonancia nasal vocálica (*detēença*, *detēendo*, *gāança*, *gāançar*, *tēendo*, *viindo*). Neste sentido, téñase en conta que no paradigma do verbo (*de*)*tēer* rexistramos en HTg formas con marca de vogal nasal inequívoca e maioritaria (exs. inf. *tēer* 14, *tēer* 2; *detēer* 4, *deteer* 2, *detēer* 1; copret. *tīa*, fut. *detēerá* 1, pospret. *tēeríades* 1). Porén, consideramos máis axeitado cancelar nestes casos o suposto valor múltiplo da lineta e resolver unicamente a redución consonántica, dado que, para os vocábulos sinalados, nas ocorrencias con <-n> pleno rexistradas en HTg non coexiste a lineta (*teendo* 2;

¹⁴ Concordamos con Mariño (2002: 88) en que probabelmente se trata dunha raíz analóxica a partir do substantivo *gaança*, mais non descartamos a posibilidade de que se transmitira igualmente unha forma con resonancia nasal vocálica (*gāança*/ *gāaça* → *gāançar*), aínda que o consideramos pouco probábel.

outros exs.: *aviindo*, *aviindores*, *fiinceu*, *fiincida*; para as formas do futuro irregular con <-nr> vid. *infra* § 2.2.1.3).

2. No suposto segundo o valor da lineta ten carácter excluinte (ou abreviación de <-n> ou marca de vogal nasal), dado que nas formas consideradas aquí as variantes que presentan <-n> non proceden dunha consoante implosiva latina, senón que se orixinan no proceso de (des) nasalización vocálica activado coa lenición do -N- clásico. Exs.:

gãados (< GANATOS), *tēede* (< TENETE), *tēedes* (< TENETIS), *vīide* (< VENITE), *vīides* (< VENITIS), *vīida* (← *vīir* - *viir* / *VENITA?), part. *vīido* (< *VENITU)

Nestes casos a interpretación do valor da lineta é problemática (*gãado* ~ *gaando*, *tēede/s* ~ *teende/s*, *vīide/s* ~ *viinde/s*, *vīido/a* ~ *viindo/a*), toda vez que rexistramos en HTg casos con <-n> pleno nalgunha destas palabras e noutras formas análogas¹⁵:

ciinsa 1 (< tard. CĪNISIA), *enmiigos* 1 (< INIMĪCOS), *gaandos* 1, *teendes* 1, *vīindes* 1, *vīinste* 1 (< VENISTI), *viinda* 4.

Estes poucos casos ilustran sen dúbida a innovación lingüística do progreso da desnasalización e xeración de consoante nasal implosiva, un proceso en marcha no rexistro oral mais escasamente reflectido na escrita, debido á continuidade da tradición escrituraria conservadora (hiato vocálico + lineta) e ás dificultades de adecuación fonográfica dunha variación fonética (hiato vocálico / crase e vogal nasal → consoante nasal implosiva) cuxa percepción acústica por parte dos escribas probablemente non debía ser doada:

Creo que, máis ca un atraso do desenvolvemento de consoante nasal implosiva respecto da desnasalización completa, o que debeu acontecer foi que cada un destes dous tipos de mudanza fonética tivo unha particular manifestación no plano gráfico. Este distinto tratamento puido deberse tanto a un diferente grao de pecepción dos cambios por parte dos escribas coma ó feito de que cada unha destas mudanzas orixinaría distintos problemas de adecuación fónico-gráfica no momento da escritura. A desnasalización completa probablemente foi percibida con moita nitidez por un número elevado de letrados e desde moi antigo, xa que o que había no fondo dela era unha simple oposición dicotómica 'nasal / non nasal' (...) Fronte a isto, coído que sería máis difícil discernir unha vocal con resonancia nasal dunha vocal seguida dun apéndice consonántico nasal, sobre todo en posicións tónicas finais de palabra (...); non se trataría aquí de distinguir simplemente o nasal do non nasal, senón de diferenciar claramente entre dous tipos de nasalidade (Mariño Paz 2002: 113).

O feito de conservarmos estas probas escritas, aínda que esporádicas, autorizaríanos a resolver o trazo supralinear por <-n>. No entanto, preferimos conservar a opción gráfica conservadora nestes casos (exs. *gãado*, *vīida*) dado que non temos seguridade do grao de difusión léxica que nesta altura (finais do séc. XIV) xa experimentara o proceso de desnasalización vocálica na marxe posnuclear. Ademais, téñase en conta que se trata de formas cuxa variación perviviu até a actualidade (*gando/gado*, *tende/tede*, *tendes/tedes*, *vinde/vide*, *vindes/vides*, *vida/vinda*)¹⁶.

A xeración de /-n/ secundario tamén puido estar motivada, como xa indicamos, por nasalización progresiva de <m-/n> explosivo (maiormente inicial absoluta). Nestes casos consideramos que en formas como *mēestre/a/s*, *mēestria* ou *mēeziña/s*, a lineta, de ser funcional, é máis probábel que teña valor de nasalidade vocálica, á xulgar polos escasos exemplos plenos

¹⁵ Non temos en conta o caso de *viinr* (2 oc.) por considerarmos o <-nr> grafía latinizante; vid. *infra* § 2.2.1.3.

¹⁶ Vid. Ferreiro 1999⁴: 132, 288, 342-3, 347, 349; Mariño Paz 2008: 172 (cfr. Mariño Paz 1999²).

de *me(e)nstre*, *mee(n)stría* ou *me(e)nziña* rexistrados nos textos galegos medievais (en HTg non se detecta ningún).

3. Unha terceira situación gráfica reclama a nosa atención aínda en posición interior de palabra. Hai un grupiño de formas en que a presenza de <-n> (abreviado ou pleno) vén motivada pola síncope da vogal intertónica do infinitivo latino na formación moderna do futuro e do pospretérito (ex. *TĒNERE+AIŌ > *ten'rei* > med. *terre*¹⁷). Referímonos, por tanto, á secuencia <-nr>, presente en HTg tamén no infinitivo do verbo (*a*)*vir*: P3 *tēērra*, *tēēriades*, P6 *terriā*, (*a*)*vīr*, *vīra*, *vīredes*. Malia rexistrarmos varios casos desta grafía plena (*convīnrrá*, *vīnrrá*, *vinrrá*), preferimos interpretar a lineta como marca de vogal nasal, xa que é cuestionábel o valor fonético do <-n> implosivo nestas formas. No caso do infinitivo (ex. *viinr*) concordamos con Mariño Paz (2002: 82-3) en que probabelmente haxa que pensar nunha motivación etimográfica (grafía inducida polo <n> de *VĒNIRE* OU *TĒNERE*); á súa vez, quizais esta grafía propagárase analoxicamente ás formas do infinitivo flexionado, futuro e copretérito (os tempos que teoricamente si poderían xerar o <-n>). Esta dúbida esténdese tamén ao valor fonético real da lineta nestes casos, mais, con todo, parécenos prudente conservala igualmente nunha edición de carácter filolóxico.

2.2.2. Posición final de palabra

En posición final de palabra consideramos que o trazo superior indica sempre resonancia nasal vocálica (independentemente do hiato en que se atope). Exs.:

barregāa → barregāa (*barregaan) | cāes → cāes (*caens) | canpāa → canpāa (*canpaan) | coraḡōes → coraḡōes (*coraḡoens) | dragōes, dragōos → dragōes, dragōos (*dragoens, *dragoons) | imageē/s → imageē/s (*imageen/s) | linagēes/s → liñagēe/s (*liñageen/s) | maḡāa → maḡāa (*maḡaan, *maḡ-) | menagēe → menagēe (*menageen) | nomēes → nomēes (*nomeens) | (h)omēes → (h)omēes (*h)omeens) | ordeē → ordeē (*ordeen) | pendōes, pendōos → pendōes, pendōos (*pendoens, pendoons) | razōes → razōes (*razoens) | sōo 'vb.' → sōo (*soon) | hūū/s (e derivados: algūū, consūū, densūū, *nengūū, *nenhūū) → hūu/s (*huun/s).

Xustificamos esta decisión en base a que o contexto impaxinativo en que se sitúan os dous únicos casos de <-n> pleno (*doens* e *maḡààm*) rexistrados en HTg non nos achega garantía plena do valor funcional desa consoante. A forma *doens* (figura 1) foi xebrada por translineación (*do-ens*, fol. 12vc.1-2) e o substantivo *maḡààm* aparece no final da liña dunha rúbrica, situada, ademais, ao comezo dunha columna (fol. 34ra.1). Ao noso xuízo, ambos os dous contextos puideron influír na representación gráfica do hiato vocálico: no primeiro caso a partición do hiato impediu a inclusión da lineta (o alcance do trazo case nunca abrangue só unha vogal) e permitiu a escrita dunha solución fonética (xeración de <-n>) factíbel na época, mais probabelmente encuberta pola tradición escrituraria do hiato vocálico (con ou sen lineta: *dōes/does*). No caso de *maḡààm* (figura 2), a grafía <-m> podería responder, ben a un cambio de man (en xeral, os rótulos presentan unha escrita de módulo maior, mais non é seguro que en todos os casos o copista fose distinto dos rexistrados para o texto base), ben á práctica da xustificación lonxitudinal da liña característica da escritura decorativa das rúbricas de HTg (*maḡààm* sitúase ao final da liña, e o <-m>, con gancho inferior extroxiro, permite a xustificación completa).

¹⁷ Vid. Ferreiro 1999⁴: 302, 328. Véxase un estudo monográfico dos futuros irregulares con /r/ na lírica profana galega en Varela Barreiro 1998.

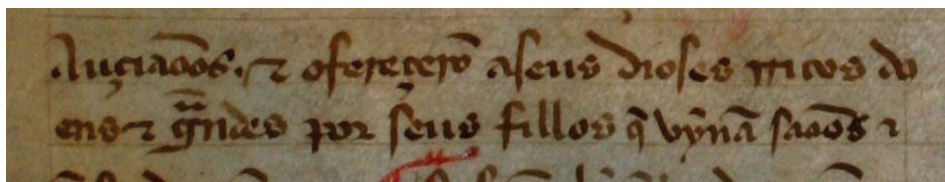

Figura 1. (*Historia Troiana*, BMP ms. 558, fol. 12vc)

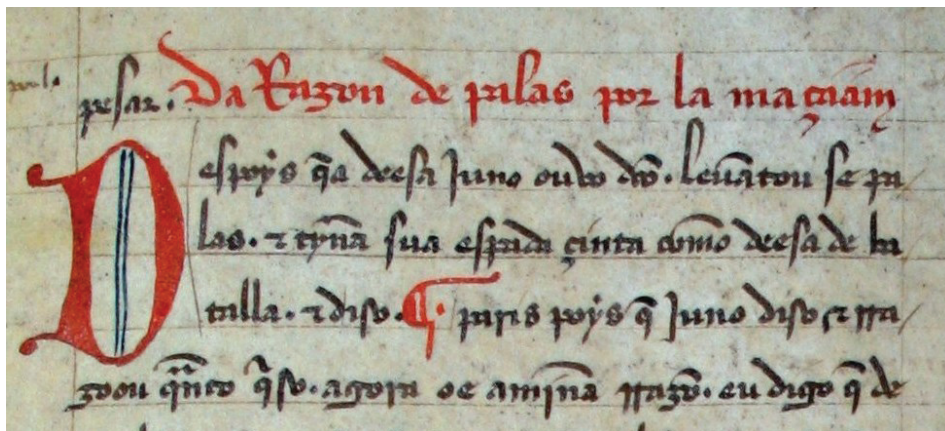

Figura 2. (*Historia Troiana*, BMP ms. 558, fol. 34ra)

Igual ca na posición interior, sabemos que a xeración dun apéndice nasal consonántico se manifesta na escrita galega desde a época de emerxencia (séc. XIII)¹⁸; no entanto, é complicado establecer unha cronoloxía para coñecer a partir de que momento a nasalidade vocálica deixou de ser funcional ou operativa. Por outra parte, repárese no feito de que en todos os casos a presenza de <n> (pleno ou abreviado) só se rexistra nas formas con crase vocálica (exs. *imagen*, *liñagen*, *menagen*, *omenagen*; *hun/s*, *un*, *nengún*, *nenhúm*, etc.; agás *maçàam*), o que evidencia, en definitiva, a coexistencia de dúas tradicións escriturarias: unha conservadora (hiato + lineta) e outra innovadora (crase + <n> pleno ou abreviado), sen dúbida, máis próxima á realidade fonética subxacente.

2.3. Carácter polivalente do trazo superior

O carácter polivalente do trazo supralinear (isto é, o uso único da lineta para indicar dous ou máis valores abreviativos e/ou diacríticos) constitúe un recurso lóxico e esperábel (por economía gráfica), e aparece con moita frecuencia nos textos medievais. A identificación deste uso braquigráfico é doada, mais, ao noso xuízo, a interpretación que fai o editor non sempre parte dunha análise ponderada tendo en conta a casuística abreviativa (do *usus scribendi*) presente no texto. En primeiro lugar, cómpre recoñecer que en moitos casos para o propio escriba (aínda que de xeito inconsciente) esta práctica escrituraria supón a presunción dun valor *preferente* fronte a outro secundario; isto é: por exemplo nunha forma como *tiñā* 'tiñan' o fundamental (e onde reside o valor lexicolóxico do trazo) é a desinencia verbal de número, pois permite opoñer esta forma á P3 do copretérito; en troques, a percepción do punto de articulación palatal do <n> non se ve condicionado pola presenza ou omisión da lineta.

Así pois, convén discriminar en cada caso o valor ou valores preferentes dos que teñen carácter secundario ou auxiliar. En HTg observamos que o valor abreviativo (maiormente <n> ou <-e->) é sempre preferente, mentres que o valor diacrítico (<ñ> = /ø/ e a resonancia nasal

¹⁸ En Mariño Paz 2002 e 2008 compéndianse numerosos exemplos.

vocálica) adoita ser o auxiliar; no entanto, como indicamos a continuación, tamén existen casos en que a polivalencia abreviativa se dá só entre valores diacríticos. Así pois, distinguimos tres situacións caracterizadas pola polivalencia do trazo supralinear: (1) só abreviativa, (2) só diacrítica e (3) abreviativa e diacrítica. Aquí só faremos referencia a (2) e (3), porque a finalidade deste traballo non é o estudo do carácter exclusivamente braquigráfico do trazo xeral de abreviación¹⁹.

2.3.1. A maior parte dos casos detectados en HTg pertencen ao grupo (3), onde se combina un valor abreviativo con outro diacrítico de carácter secundario ou auxiliar: marca de resonancia nasal vocálica e/ou marca de consoante nasal palatal. Velaí os exemplos:

(1) Valor abreviativo + (posíbel) marca de resonancia nasal vocálica:

(1a) <-n> interno: P3 cōvīra → *convīrā* (**convīrā*, **convīnrā*); cfr. cōvīr 1, *convīrā* 1 *convīnrā* 1 | deteemēto → *deteemento* (**detēemento*) | mātēer, mātēer → *manteer* (**mantēer*); cfr. mātēes 1 tēer 13, tēer 2 | P6 mātēer-rā → *manteerān* (**mantēeran*).

(1b) <-n> final: avierō → *avieron* (**avīeron*) | P6 poērā 1, poērā 1 → *poeran* (**pōeran*, **poīeran*); cfr. P3 pōeria 1 | P6 (mā)tēē → *teen* (**man/teen*, **man/tēen*) | P6 vēē → *veem* (**vēem*, **vēem*); cfr. vēm 2 | vierō, veerō → *vieron*, *veeron* (**vīeron*, **vēeron*); cfr. vierom 1, vēeron 1 | P6 vierā → *vieran* (**vīeran*); cfr. vieram 1.

(1c) <e>: aviīndōs → *aviīndores* (**aviīndores*).

Se lle damos crédito relativo ao alcance da lineta, entendemos que na maior parte dos casos de (1) o trazo superior só está indicando a abreviación da consoante implosiva; no entanto, observamos tamén exemplos en que o escriba inclúe un segundo trazo con valor diacrítico (*convīr*, *mantēes*) ou casos en que habendo <-n> por extenso insírese igualmente un trazo reinterpretábel inequivocamente como diacrítico (*vēeron*). Esta circunstancia fainos dubidar de que, ou ben o copista esquecera un segundo trazo, ou ben a lineta tiña carácter polivalente. Máis problemáticas resultan as secuencias en que a proximidade entre o presunto valor diacrítico e a redución do <-n> é máxima (*tēē* ‘teñen’, *vēē* ‘veñen’), xa que o trazado da lineta abrangue habitualmente todo o hiato vocálico e, polo tanto, resulta máis arriscada a distinción entre valor preferente e auxiliar (*teen* ~ *tēen*, *veen* ~ *vēen*). En calquera caso, a opción editorial pasa pola ponderación das formas plenas rexistradas: na maior parte dos casos de presenza explícita de <-n> non se inclúe a lineta²⁰ (exs.: *convīrā*, *convīnrā*, *vēm*, *vierom*, *vieram*, etc.). Deste xeito, xulgamos conveniente a resolución da lineta só como trazo abreviativo de <-n>. Só nun caso consideraremos polivalente o trazo: na variante do indefinido *nēhū* (procedente do lat. *NEC-ŪNU*, en que se verificou a apócope do /-k/ e a nasalización progresiva producida por /n-/), á vista das realizacións *nēhū* 3 (*nēhún*) e *nēhum* 2 (*nēhúm*)²¹. Só neste caso, por tanto, mantemos o presunto hiato nasal (heterorgánico /nēun/) e admitimos o valor múltiplo da lineta (*nēhún*; cfr. *infra* o feminino).

(2) Valor abreviativo único + (posíbel) marca de //:

¹⁹ Abordamos esta cuestión de xeito aproximativo noutros traballos, por exemplo, en Pichel Gotérrez (2011b, no prelo).

²⁰ Si son habituais as plicas, aínda que probabelmente a súa función sexa só a de indicar hiato homorgánico heterosilábico (vid. *infra* § 3).

²¹ Outra circunstancia que apoia a nosa interpretación é que en 2 ocorrencias de *nēhū* (fols. 61va.1 e 66rb.1) o trazado único é realmente secundario: componse de dúas linetas (a 1ª curva e a 2ª recta) situadas en cadansúa sílaba e unidas entre si no medio. Esta extensión artificial do trazo para abranguer toda a palabra é interesante en formas como o indefinido en cuestión, xa que talvez é un feito gráfico consciente co obxectivo de indicar con maior claridade os dous tipos de resonancia nasal (vocálica e consonántica). Ben é certo que nos dous casos expostos a forma se atopa na primeira liña de columna, unha situación proclive ao desenvolvemento ornamental de hastas e linetas; no entanto, a dita prolongación secundaria rexistrámola tamén noutros casos similares no interior da columna, onde pode intervir a polivalencia diacrítica/abreviativa: *hūus* (53vb.27, ms. *hūūs* → *huuus?*), *convīña* (65vb.26: <-n> + <ñ>), *nengūa* (99ra.14: <-n> + <ã>), etc.

- (2a) <-n> interno: P3 cōvina → *conviña* (*convina); cfr. *conviña* 1, *conviña* 4, *conviña* 2, *convina* 1.
 (2b) <-n> final: P6 cōviñā → *conviñan* (*convinan) | P6 poyñā → *poiñan* (*poiñan) | P6 veñā → *veñan* (*venan); cfr. *venam* 1 | P6 tiñā → *tiñan* (*tinan); cfr. *tinan* 1, *tinam* 1 | P6 viñā → *viñan* (*vinan).

A representación gráfica da nasal palatal nos exemplos de (2) é obxecto de comentario máis adiante (§ 4.2). Aquí só adiantaremos que, con independencia do alcance da lineta, ademais da expansión de <-n> (final ou interno), ofrecemos a grafía convencional <ñ> sempre que <ñ/n> represente inequivocamente /ø/.

2.3.2. Canto ao segundo tipo de polivalencia, en que interveñen exclusivamente valores diacríticos, atopamos outras dúas circunstancias gráficas:

- (3) Resonancia nasal vocálica + marca de //: paradigma do vb. *ganar/gañar* (gāañar / gaañar / gāanar / gaanar). Vid. *infra* § 4.2.
 (4) Dupla resonancia nasal vocálica: *nēhūa* 7, *nēhūa* 2, *nehūa* 4 *nihūa* 1.

Canto á situación (3) o criterio editorial adoptado e a súa xustificación coméntanse en § 4.2. Con respecto á posíbel polivalencia diacrítica do trazo no caso da forma feminina do indefinido *ningunha* (situación 4), observamos, por unha parte, que sempre se marca a vogal velar nasal (<ũ>) e que, por outra, o feito de que na maior parte dos casos (9 oc.) o trazado da lineta parta da primeira sílaba pode estar tamén indicando que a vogal palatal tamén é nasal (<ē>). Así pois, editamos *nēhūa* (e non *nehūa* ou *nēhua*), en coherencia co que acontece na forma masculina (*nēhum*), onde xa vimos que, cando menos, en 5 ocorrencias se indica inequivocamente o hiato nasal (*nēhū* 3, *nēhum* 2). Con todo, nestes dous casos conflitivos (indefinido masculino e feminino) indicamos en nota a rodapé na edición a existencia do trazado único da lineta e o seu alcance²².

3. REPRESENTACIÓN DOS HIATOS GRÁFICOS. USO DAS PLICAS

Coidamos recomendábel o mantemento de todos os encontros vocálicos²³ presentes no texto, acompañados ou non do trazo supralinear, incluídos os poucos casos de duplicación vocálica pseudoetimolóxica²⁴ (*aa* 7, *auciāoos/ouciāao* 2, *irmāao/s* 45, *māao* 'man' 1, *maao* 'malo' 3, *ostee* 2, *paao* 2, *sāao* 1), toda vez que na maior parte dos casos van asociados na cadea gráfica á representación da ditongación e/ou (des)nasalización vocálica.

No tocante ao uso e valores das plicas (tamén denominadas *ápex* ou *ápices*), observamos un uso bastante estendido para marcar exclusivamente hiato vocálico homorgánico (en interior de palabra):

<àà>: àà/s 31, achààron 1, afaàgar 1, brààdando 2, brààdava 1, brààdos 1, caudààs 1, Jààson 2, pààço/s 6, vààdes 1, vààmos 7, vààs 2. || <èè>: cinquoèenta 5, crèèr 4, crèèria 1, déésa/s 29, donzèès 1, grèè 1, lèèmos 2, lèèr 1, lèèu 1, mercèè/s 8, ostèè 2, pèè/s 16, sèèndo 1, sèèr 71, sèèra 2, sèèrei 2, sèèria 1, sesèènta 2, vèè 'ver' 2, vèèdes 2, vèèndo 2, vèèr 34, vèèremos 1, vèès 5. || <iì>²⁵: anafiis 2, asurriir 1, cobiiça 1, cobiiçava/n 4, cobiiçoso 1, codiiçoso 1, coviiçase 1, lat. Filiis 1, gentiis 6, liidima 1, riia 1, riindo 1, robiiis

²² Trátase das seguintes ocorrencias: *nēhún* (fols. 60rb.8, 61ra.24, 39, 61vb.1, 62ra.29, 62rb.40, 64va.15), *nēhūa* (fols. 13rb.12, 13va.17, 20vb.27, 47va.1, 60va.13, 61ra.1, 61vb.1, 62rb.27, 62va.3, 65va.12, 65vb.3, 67va.1) e *nehūa* (fols. 61ra.21, 170v.31).

²³ Para os encontros vocálicos e a súa coalescencia en posición interior de palabra no galego medieval é fundamental o estudo de Mariño 2006.

²⁴ Nestes casos a indicación de resonancia nasal sinálase convencionalmente sobre a primeira vogal do hiato.

²⁵ É sistemática a concorrencia dos grafos <i> e <j> para a representación deste hiato. Nesta listaxe regularizamos a <iì>.

1, lat. transuít, triigo 1, triinta 10, viinte 2, n° xxxii 1 || <òò>: còbra 1, dò/s 51, lòmiñaron 1, lòr 1, perigò 1, povò/s 4, sò/s 13 || <ùù>: crùs 1.

Cómpre indicar que na maior parte destas palabras a presenza das plicas é minoritaria con respecto ás formas en que se omiten (ex. *Jaasón* 102, *Jàasón* 2), salvo en certos vocábulos onde é a opción case exclusiva (exs. *cinquoènta*, *dèesa/s*, *dò/s*, *sèer*, *sò/s*, *triinta*). Nuns poucos casos só se rexistra unha única plica enriba da primeira ou da segunda vogal (exs. *acaècera* 1, *dèesa* 2, *dò* 2, *insoàs* 1, *razòou* 1, *sèer* 4, *vèer* 4, *vèeredes* 1). Por outra parte, ás veces os dous ápex aparecen unidos, formando un único trazo ondulado ou quebrado²⁶ (en forma de *zig-zag*) ou máis groso e definido²⁷, unha característica frecuente na modalidade escrituraria non librería ou documental²⁸.

Por outra banda, ademais deste grupo, rexístranse outros casos en que as plicas marcan hiato vocálico por fonética sintáctica (exs. à-àchilles, à-àma, à-àmor, à-àtenas, cà-à, par-à, etc). É particularmente rendíbel este uso nos casos de énclice do pronome átono tanto ao verbo como a outras palabras (como o indefinido *todo*, o adverbio *logo* e as conxuncións *como* e *quando*):

<òò>: abraçò 1, achò 1, afumandò 1, ameaçò 1, apartò 1, aviltò 1, chagò 3, coçandò 1, comèçò 2, confortò 1, conjurandò 1, contò 1, coidò 1, defendendò 1, degolò 1, derrivò 1, desafiò 1, desamò 1, deitò 3, duldandò 1, enviò 2, ferindò 2, fezò 6, lançò 1, levò 2, mandò 6, mantovò 1, matò 2, puxò 1, rogò 1, sacò 1, sementandò 1, soterrò 1, tevò/tovò 2, tomò 7 // comò 5, logò 1, quandò 7, todò 2. || <àà>: cercarà 1, deitavà 1, fazià 1, gardavà 1, lançavà 1.

Cremos que ningún destes casos debe ser obxecto de reprodución nunha presentación crítica²⁹, pois neles as plicas só marcan hiatos (orais). Porén, nun principio estimamos conveniente reproducir aquelas plicas que puidesen estar implicadas no proceso de (des)nasalización vocálica (tanto anticipatoria, anterior á lenición do lat. /-n-/, como por indución progresiva de nasal inicial e/ou explosiva), mesmo aquelas que coexisten co trazo supralinear ou coa xeración de consoante nasal implosiva. Velá a listaxe completa de exemplos presentes en HTg:

- (1) Nasalidade por asimilación anticipatoria de /-n-/: achàaron 1, atèer: 1, avìimento/s 4, avìindo 1, avìindores 1, castelàao 1, cii(n)sa 2, convii(n)ra 2, detèer 1, [fincer] fiinceu 1, fiicida 1, gàañar 3 gàañan 1 gàañaste 1 gàañ(u) 5 gàañaron 1 gàañada 1, gèeral 1, imagèe 1, làa 2, liñagèe 1, liviàa 1, maçàam 1, mantèer 2, tèer 2 tèemos 1 tiia 3, viinr 1 vèem 1 viindes 2 viinrá 1 viinda 4.
- (2) Posíbel nasalidade por asimilación progresiva: màao/màa/s 'malo/s' 18, mèesmo/s 3, mèèstres 1, mèèziñas 1, mòr(mente) 4.

Así e todo, dubidamos de que realmente estes sinais adquiriran o dito valor diacrítico, xa que son moi recorrentes en contextos en que non houbo nasalización (vid. *supra*); por outro lado, o feito de que alternen coa lineta (ex. *lāa ~ làa ~ laa*) tampouco garante que esta interpretación sexa a correcta, dado que, como vimos, a *variatio* na representación da (suposta) nasalidade vocálica, cando menos en HTg, é significativa. Podemos estar diante simplemente dun valor connotativo (a tradición gráfica) deste tipo de sinais supralineares³⁰.

²⁶ Exs. en HTg: *vèer* (4va.4), *tomó* (8rab.1), *séerei* (9ra.14).

²⁷ Exs. en HTg: *séeras* (35rb.27), *máo* (38vb.4, 48va.27, 54ra.16).

²⁸ Sobre esta cuestión falamos en Pichel Gotérrez 2011a: 70-71; cfr. Gancedo Negrete 2006 e Cuenca Muñoz 2000.

²⁹ Por suposto, tampouco aqueles en que a súa presenza obedece a razóns de índole puramente pictográfica; por exemplo, para evitar confusións entre certos caracteres contiguos (exs. *almirantes*, *garnidos*, *maníesto*, *seruíço*).

³⁰ Sobre o uso e valores das plicas no ámbito galego-portugués, vid., entre outros, Lucas Álvarez 1950: 79-81, Pensado 1958: xxvi, Pensado 1962: 20, 22 e 43, n.18; Maia 1986: 27, 574, 590 e 614; Souto Cabo 2001: 46, Mariño Paz 2002: 75 e 81, Pichel

En relación con isto, aínda que HTg non se caracteriza precisamente pola profusión de li-netas expletivas (algo xa habitual nesta época, en troques, nas tipoloxías non librarías), o valor normalmente asignado ás plicas (marca de hiato) ás veces é asumido polo trazo supralinear³¹:

- (1) hiato homorgánico (22 oc.): crēē 1 crēeron 1, donzēēs 1, empēēcer 2 enpēēscia 1 enpēēscu enpēēscese 1, gentijs 1, lanpāas 1, povōō/pobōō/s 6, salvajēēs 1, seēr 1, seētas 1, sesēenta 1, vāāmos 1, vēēdes 1, vōōntade 1.
 (2) hiato heterorgánico (16 oc.): mingōā 1 (cfr. mingūā 2, mengūē 1), mortāēs 1, naturāēs 1, sāēn 1, sināēs 4, tāēs 2, igōāēs 3.

Mesmo aparece no contexto de P3 do pretérito rematado en ditongo seguido do clítico, o que nun primeiro momento nos fixo dubidar de se nestes casos a lineta podería chegar a ter un valor denotativo³² (abreviación de <-n->):

coñocēō 1 ('coñeceuno'), garneceōās 1 ('gorneceunas'), lançōā 1 ('lanzouna'), metēō 1 ('meteuno'), revolveōās ('revolveunas').

Así pois, finalmente todos estes casos (trazo ou plicas como marca exclusiva de hiato vocálico) foron obxecto de reprodución nun primeiro asentamento paleográfico, mais non na presentación crítica debido á súa nula transcendencia escriptolingüística.

4. REPRESENTACIÓN DA CONSOANTE NASAL PALATAL

4.1. Valor inequívoco de /ø/

Para a representación de /ø/ emprégase en HTg maioritariamente a grafía <n> en coexistencia co trazo xeral de abreviación. Do total de palabras que presentan de xeito inequívoco a nasal palatal (cfr. *infra*), o 77,2% dos casos (700 oc. 55 formas) empregan <n + lineta>. Na listaxe seguinte enuméranse todas as formas con un único trazo superior e cuxo valor é exclusivamente o de marca de nasal palatal (597 oc. 51 formas):

adeviñadeiras 1, adeviñar 1 adeviñava 1, agiña 41, asañar 1 asañou 1 asañava 1, bociña 1, calcañares 1, camiño 11, caño 1 'instrumento musical', carpiñas 1, conpañā/s 16, [contēer] contiña 1, [convir] conviña 6, coñoscer 6 coñosceamos 1 coñosceu 1 coñoscíā 1 coñoscesem 1 coño(s)cido/s 5, cuñado/a 3, [desavir] desaveñades 1, [deteer] deteña 1, diñeiro 1, engeñador 1, engeño 4, engeñoso 1, entrañas 2, España 7, fariña 2, liño 1, meniño 1, miña/s 99³³, moíño 1, montaña/s 3, niño 'cova, refuxio' 2, pasariño/a 4³⁴, peñor/piñores 2, [poñer] poño 1 poñamos/-des 2 poíña/-m 3 puña 1, subst. puña 2, puñada 1, [puñar] puñava 1, puños 1, reiña/s 53, saña 16, sañudo/s 6, señor/a/s 139, señorío 6, seños/as 'sendos/as' 2, sobriño 10, [soñar] soñou 1 soñara 3, soños/s 15, [sustēer] susteñas 1, tamaño/a/s 11, [tēer] teño 23 teña/-s/-des 5 tiña 29, [vīir] veño 4 veña/s 8 viña 13, viño 1, viziño/as 4.

Gotérrez 2009: 43, 47 e 56.

³¹ Cfr. Vaquero Díaz 2002: 339.

³² O alomorfo *no* do clítico é moi raro en HTg nas formas verbais en singular (ex. *sabiano* 'sabiao'), pero é sistemático en plural (ex. *empuxarō nos* → *empuxáronnos* [a eles]; excepcionalmente nalgún caso pode aparecer sen a consoante nasal implosiva do verbo: *apresáva nos* 'eles apresávanos' [a eles]), polo que se asimila á secuencia 'verbo + pronome átono *nos*' (ex. *fixéronnos* 'eles fixeron [algo] a nós').

³³ Nunha ocorrencia o posesivo aparece segmentado ("mi-ñā") por translineación.

³⁴ Cfr. *pasarilla* 1.

A este grupo débenselle engadir 102 ocorrencias máis (34 formas³⁵) nas que coexisten dúas linetas, unha como marca inequívoca de /ø/ e outra con valor abreviativo (redución de <n>) ou diacrítico (marca de vogal nasal):

[aconpañar] acopaña/-van 1 acompañados 1, conpaña/s 66 (+ conpa-ña 4) conpañeiro 1, [convir] convi-ña 6, coñoscencia 1, [coñoscer] coños-cêo³⁶ 1 coños-cían 1 coñoscerán 1, liñagêe³⁷ 2 liñagen³⁸ 6, [loomiñar] loomiñaron 1, mēeziña/s³⁹ 4, montaña/s 6⁴⁰.

Por outra parte, o uso de <n> sen trazo superior é minoritario e verificase só en pouco máis dun quinto (22,8%) do total das formas con /ø/ (157 oc.):

adevinos 1, [asañar] asanou 1 asanava 1, buzina/s 2, conoscer 1 conosco 1 conosco 3 conoscido/as 3, conpana 2, conpa-neiro 1, desdenar 1 desdenada 2, dineiro/s 2, [escodrinar] escodrinou 1, Espana 1, espinaço/s 2, gàànar/gaanar 2 gàànaste 1 gààno/-u 4, linage 2, marineiro/s 2, mina 5 'miña', minino 1, nino 1 'niño, cova', pasarina/os 2, pineiro 1, [poñer] poína 1, prenada 3, [puñar] punava 1, quinentos/as 2, reína 44⁴¹, sanudo/a 14, señor/a/s 4⁴², sobrino 1, [soñar] sonei/-ou 3 sonara 1, subs. sono 2 'soño', [tēer] tina/-n 6, vergonoso 1, [viir] venam 1.

Comprobamos que o uso da grafía <n> é menos rendíbel (32 formas) que o de <n + lineta> (55 formas) e, ademais, na mesma palabra a alternancia é maiormente favorábel a esta última solución gráfica:

adevin- 1 ~ adeviñ- 3, asan- 2 ~ asañ- 3, cono(s)c- 8 ~ coño(s)c- 15, conpana 2 ~ conpaña/s 82, Espana 1 ~ España 7, mina 5 ~ miña 99, minino 1 ~ meniño 1, niño 1 ~ niño 2, pasarina/os 2 ~ pasariño/a 4, pon- 1 ~ poñ- 5, pun- 1 ~ puñ- 6, quinentos 2 (vid. infra nota 43), reína 44 ~ reiña 53, sanudo/a 14 ~ saña/-udo/s 22, señor/a/s 4 ~ señor/a/s 139, sobrino 1 ~ sobriño 10, soñ- 6 ~ soñ- 19, tiñ- 6 ~ teñ-/tiñ- 57, veñ- 1 ~ veñ-/viñ- 27.

Por outra banda, unicamente en 6 casos (do total de 31) a grafía <n> é exclusiva ou maioritaria⁴³: *buzina/s 2* (cfr. *bociña 1*), *conpaneiro 1*, *desden- 2*, *espinaço/s 2*, *pineiro 1*, *vergonoso 1*. Á vista destes datos, consideramos que máis que dúas grafías ou alógrafos (<ñ> e <n>), o que define a representación da nasal palatal en HTg é a presenza do trazo superior en concorrencia co <n>, mentres que os casos de ausencia de lineta ou ben están condicionados (vid. *infra* § 4.2) ou ben son froito do lapso ou esquecemento do copista.

³⁵ Destas 34 formas, só 4 son novas con respecto á listaxe anterior.

³⁶ Representamos <ê> e non <ë> debido a que, neste caso, o trazo non pode ser marca de vogal nasal (talvez si de hiato <eo>; cfr. *supra* § 3).

³⁷ Xa foi comentado (§ 2.1) que en formas como estas existe unha dupla interpretación: "liñagêe" (onde o 2º trazo é marca de vogal nasal) ou "liñageen" (onde o 2º trazo pode estar representando xa a consoante nasal implosiva, consideremos o hiato vocálico <ee> meramente gráfico ou non; cfr. "liñagen").

³⁸ Consideramos pouco probábel que nestes casos o segundo trazo represente abreviación dun <e> reducido: "liñagee" (cfr. "omees": § 2.1).

³⁹ Outra posibilidade de interpretación é "meenziña/s" (cfr. o dito para *liñagêe/liñagen*), mais neste caso non contamos con ningunha forma plena con nasal implosiva en HTg.

⁴⁰ Unha das ocorrencias aparece segmentada (*monta-ñas*) por translineación.

⁴¹ O caso de *reña* (ms. *reña/reña/reña*) é conflitivo, xa que ás veces o trazo morfolóxico do <y> pode estar actuando de lineta (só nalgún caso puntual).

⁴² A única ocorrencia feminina é "senor", con <a> entreliaño (cfr. *infra* "senor").

⁴³ As formas *gaanar*, *linage* e *quinentos* por unha parte, e *dineiro*, *marineiro* e *prenada* por outra, non contan a estes efectos, xa que nestes casos a maior parte das ocorrencias de HTg presentan un único trazo con posíbel carácter polivalente (no primeiro caso), ou a ausencia de trazo vén motivada pola contigüidade doutro símbolo abreviativo (no segundo caso); cfr. *infra*. 4.2.

4.2. Valor conflitivo de <n + lineta>

Até aquí tivemos en conta todos os exemplos de HTg en que o valor fonético de <n> ou <ñ> é inequivocamente /ø/. Analizaremos agora outro conxunto de casos en que a interpretación do símbolo abreviativo é conflitiva desde o punto de vista ecdótico e lingüístico: no primeiro caso falaremos do presunto carácter polivalente da lineta superior, así como dos efectos braquigráficos da concorrencia e contigüidade de certos sinais abreviativos; no segundo caso referirémonos á natureza ou motivación (analóxica, latinizante, ultracorrecta, mimética, etc.) do trazo en formas en que o estatuto fónico de <n + lineta> é, cando menos, discutíbel. Consideramos recomendábel discriminar este tipo de feitos (braqui)gráficos en beneficio dun coñecemento máis afinado da realidade fonográfica medieval que posibilita, ademais, unha toma de decisións máis razoada á hora de confeccionar unha proposta crítica de edición. Velaí os casos obxecto de discusión:

- (1) adevinado^{r̄}s 1, desdenado^{r̄}s 1, seno^{r̄}s 39.
- (2) [bañar] P6 banā^v 1, [coñoscer] P6 conosciā 1, [convii^r] P3 cōvina, cōpanas 3, linage 9 linageē 6 lina-gēēs 1 (cfr. liñage 6 linage 1 linage 1, liñageē 2 linageē 1), mēēzina/s 2 meēzina 1 mēēziñas 1 (cfr. mēēzi-nas 1, mēēziñas 4), [puñar] puna^{r̄}o 1 P6 puna^{r̄} 1.
- (3) conpan[^]o/s 5, din[^]o 3, marin[^]o/s 5, p[^]nada/s 4, tardin[^]o 1⁴⁴.
- (4) [convii^r] P6 cōvina 1, [mantēer] P6 mantiñā 1, [pöer] P6 poyñā 2, qⁱñetos 2, [tēer] P6 tiñā 12, [viir] P6 veñā 3, P6 viñā 52.
- (5) (a) mañā 12; gaānār 4 gaānār 3 gaānār 1 gaānār 1 gaāñār 1 gāñār 2 gāñār 1 gaānār 1, gaānā 1, P6 gāñār 1, gaānōu 3 gāñōu 4 gāñōu 1, gāñāste 1, gaānārō 1 gāñārō 1, gaānāra 1, gaānāse/m 2 gāñāse 1, gaānāredes 1, gaānāria 1, gaānados 1 gāñāda 1.

Nos dous primeiros casos a localización (na sílaba contigua ou na seguinte) e alcance (non máis de dous grafos) do trazo supralinear evidencian que a omisión do valor diacrítico en cuestión (palatalidade) é froito do descoido do escriba, ou ben que a súa presenza é superflua. Neste último caso priorizárase, por tanto, un valor abreviativo (redución de <e> ou de <-n>) ou un valor diacrítico distinto (vogal nasal?: *lina-gēēs*; cfr. *infra*) fronte á indicación da articulación palatal. Nos casos (3) e (4), no entanto, a omisión parece que obedece máis claramente a un acto involuntario, debido á superposición (ao <-n>) dun símbolo abreviativo⁴⁵ homosilábico ou moi próximo na cadea gráfica que, en principio, non ten por que estar sinalando a palatalidade: en (4) a lineta abrevia preferentemente o <-n> distintivo da P6 verbal ou unha nasal implosiva interna necesaria (*qⁱñetos*), e en (3) o bucle superior levoxiro acurta as secuencias <eir> ou <re>. Até aquí, nestes 4 grupos, a opción editorial decántase pola representación da palatal igualmente a través do <ñ> (exs. *conpañā*, *señores*, *liñageē*, *tardiñeiro*, *quiñentos*, *poiñan*), xa que, como nos exemplos anteriormente vistos en § 4.1, a omisión do trazo (ou doutro sinal específico) en ningún caso presupón o carácter non palatal da consoante nasal. A única excepción é o verbo *coñecer*, para o que respectamos a alternancia gráfica do texto (*coñ-* 18, *con-* 8), atendendo á variación fonética posíbel (*conocer/coñocer* - *coñecer*):

<ñ>: cōñoscer 7 cōñoscemos 1 cōñosceo/cōñosceu 2 cōñoscia/n 2 cōñosceran 1 cōñoscesem 1 cōñō(s)cido/s 4 cōñoscencia 1. || <-n>: conoscer 1 conosceu 3 conosciā 1 conoscido/as 3.

⁴⁴ O acento circunflexo <^> empregámolo aquí para indicar a presenza dun dos símbolos abreviativos máis produtivos da HTg (o bucle superior levoxiro).

⁴⁵ Isto tamén puido acontecer na forma *sen^{or}*, onde a sobreposición literal puido impedir a coexistencia do trazo supralinear.

Os exemplos do grupo (5) reflicten a posíbel superposición de dous valores diacríticos (marca de palatalidade e/ou de vogal nasal). No primeiro caso (*mañá*) probablemente fose preferente a indicación da resonancia nasal vocálica (*mañā* < [HORA] *MANEANA), aínda que, en coherencia co dito anteriormente, editaremos *mañāa*. A este respecto, non vemos necesaria a transcripción *manāa* (cfr. Lorenzo 1982, 1985, 1988a, 1988b, etc.), pois asumimos convencionalmente que <ñ> (leve ou non lineta no manuscrito) sempre representa á consoante nasal palatal. Deste xeito, non vemos ningún problema en transcribir *mañāa*, aínda que tipograficamente aparezan na edición dous “tiles” contiguos. Esta circunstancia non pode inducir a erro ao lector, dado que non é posíbel, cando menos en HTg, nin tampouco é lóxica (por economía da escrita), a coexistencia de dous trazos supralineares tan próximos entre si. Certo é que si se rexistran diversos casos nos textos medievais en que o trazo superior abrangue unha soa letra (mesmo en posicións foneticamente distintivas, por exemplo, nos textos máis tardíos: *hūu’* *hūu*, vs. *huū’* *huun*?). Agora ben, insistimos en que é moi infrecuente que, nos textos redactados en romanzo, dous trazos curtos e exentos aparezan a tan só uns milímetros de distancia (ex. *hūū*). En calquera caso, en HTg, como xa indicamos, esta circunstancia non se dá, e, ademais, este tipo de particularidades deben ser obxecto de análise e discusión no apartado de criterios de presentación gráfica dunha edición.

O caso de *gañar/ganar* é máis conflitivo, xa que a súa etimoloxía é controvertida: partindo do gótico *GANAN ‘cobizar’ chegamos á variante actual *ganar* (con <-n> alveolar) mais, tendo en conta a presenza maioritaria do trazo superior na primeira sílaba (*gāā-* ou *gā-*), é factíbel o cruce do gótico *GANAN co xermánico WANDAN ‘colleitar, gañar’, que permitiría explicar non só o hiato vocálico homorgánico e a xeración da consoante nasal palatal (-NJ- > /ø/), senón tamén a presenza dunha vogal nasal⁴⁶ (orixinada pola lenición de /-n-/ do étimo gótico). Así pois, transcribiremos a raíz deste verbo con vogal nasal (*gāa-*), atendendo ao uso maioritario da localización e alcance da lineta neste caso (20 oc.; cfr. 15 oc. *gaa-* ou *gàà-/gàa*). Agora ben, debemos ter en conta o seguinte: (1) a diferenza de formas con e sen lineta non é significativa, (2) atopamos varios casos (7 oc.) en que o trazo parte do <n>⁴⁷ (nasal palatal?), (3) non hai ningún caso de trazo duplo (cfr. *lināgēē*), e (4) nos dous casos de translineación o trazo sitúase na segunda metade da palabra, superpoñéndose dous posíbeis valores (<-n> e <ñ>: P6 *gàà-ñā*, *gàà-nañō*). Tendo en conta isto, e fóra dos casos en que o trazo debe abreviar necesariamente o morfema verbal de número (P6), dubidamos de se o seu valor diacrítico era neste caso duplo (<ā> + <ñ>) ou se respondería a unha preferencia concreta (vogal nasal)⁴⁸. En calquera caso, a cuestión (3) formulada *supra* non debería repercutir na nosa interpretación, unha vez que a proximidade entre o <a> presuntamente nasal e o <n> palatal impediría, en principio, a presenza de dous trazos supralineares distintos. Así pois, expostas as nosas dúbidas e reservas, achamos que a transcripción máis axeitada é *gāañ-* (e non *gaan-*, *gaañ-* ou *gāan-*), na que reflectimos o probábel cruce xa citado entre *GANAN e WANDAN polo que se xustifican o hiato <āa> e a nasal palatal.

4.3. Outras grafías para a representación de /ø/

Ademais de <n> e <ñ> rexistramos puntualmente en HTg outras grafías (complexas: <nn>, <ny>, <nj> e <gn>, e simple: <y>) para as que a interpretación fonética é dubidosa. O único caso de representación segura da consoante palatal é a grafía xemorada <nn>, presente⁴⁹ no

⁴⁶ Concordamos, por tanto, coa consideración ao respecto formulada por Mariño Paz (2002: 84, n. 5). Así pois, a forma *gāañar* sería o único caso en HTg en que a xeración da nasalidade vocálica e da consoante palatal é independente. Téñase en conta, por outro lado, que en HTg non temos formas con presunto ditongo crecente <gua>, que procederían directamente do étimo xermánico.

⁴⁷ Repárese, con todo, en que nos casos en que coexisten plicas e lineta o alcance desta pode estar condicionado.

⁴⁸ Téñase en conta que a variación *ganar* / *gañar* aínda persiste na actualidade.

⁴⁹ Tamén aparece no substantivo *anno/s* (2 oc., translineadas: *an-no*), mais aquí trátase dunha solución gráfica latinizante.

substantivo *sonno* (2 oc. ‘visión, acto de soñar’ < SÖMNIU⁵⁰) e *sennos* (‘sendos’ < SINGÜLOS⁵¹): regularizamos este dígrafo en <ñ>, tendo en conta ademais, que no primeiro caso unha das ocorrencias se atopa translineada (*son-no*).

A grafía <gn> só se rexistra no substantivo *regno* (2 oc.): neste caso, aínda que recoñecemos a súa probábel motivación etimográfica⁵², non regularizamos esta grafía, pois preferimos non intervir nos grupos consonánticos heterosilábicos cando o segmento implosivo foi obxecto de vocalización⁵³ (cfr. *reino* 2⁵⁴).

Canto ao grafema <y> (con punto ou raia superior, mais en ningún caso con trazo xeral), ofrece dúbidas de interpretación nas palabras procedentes do grupo latino -NJ- en que se verificou a lenición da nasal intervocálica no canto da palatalización por indución regresiva do iode: *estrayo/estrayamente, juyo, testemoyo*. Nestes vocábulos, aínda que apenas rexistramos variación (cfr. *estræza* 1 oc.), preferimos respectar a grafía orixinal dado que dubidamos do seu estatuto fonético⁵⁵ ([i], [i̠] ou [ø]). Obviamente, estes casos distínguense daquelas formas con estrutura silábica similar (<y->) nas que sabemos que <y> representa unha vogal palatal oral:

ayo (< lat. AUIA / gót. HAGJA), *bruyo* (← *bruar*; cfr. *brúo*), *foyo* (< FOVĒU), *jayam* ‘xigante’ (← prov. *jayanī*), *leya* ‘lea’ (epéntese de /i/), *moyo* (< MODĪU), *rayal* ‘campamento’ (< REGĀLEM, con epéntese), *vayas* (‘vai + pr. (n) as’), *vayo* ‘baio, de cor amarela e branca’ (< BADIU).

Por último, as grafías <ny> e <nj> aparecen nalgúns casos en que poderíamos sospeitar unha pronuncia palatal (exs. *alimanjas* 1 ‘cast. *alimaña*, gal. *almallo*’, *calonya* 1 ‘calumnia, var. *caloña*’, *cinfonya/s* 2 ‘zanfoña’⁵⁶), tendo en conta a súa presenza nos textos medievais occidentais; con todo, trátase dunha grafía esporádica e atestada especialmente desde a época de emerxencia do romance escrito (ca. mediados do séc. XIII) até a primeira metade do séc. XIV⁵⁷. Ademais dos substantivos citados, e das 3 ocorrencias do copretérito do verbo *ter* (*tinja, tenya/n*), inducidas probabelmente pola lección do antígrafo, o resto das formas con <nj, ny> corresponden ao ámbito onomástico:

Alamanja 1 ‘Alemaña’, Alisonya, Arcomonja 1, Armenja 1, Artamonja 1, Calcedonja / Calcedonya 4, Cisiçonya 1, Cisonya 1, Dardanja/-ya 3, Dardanzo 2 (cfr. Dárdaño 11), Emonja/Emonya/Enonja 4, Esonya 1, Elisonya 1, Eri/econyo 3, Feminya 2, Fisanja/Fisanja 4, Hermonja 1, Laconja 1, Palfegonia 1 (cfr. Pelfajona/ Palpajona), Peonia 1, Prionya/Prionja 2.

Optamos por regularizar en <ni> estas voces onomásticas, xa que o uso de <y> como marxe prenuclear no ditongo crecente é ocasional (fronte a <i>) e non cremos que teña nestas formas valor palatal. Actuamos do mesmo xeito nos substantivos *calonya, cinfonya* e *alimanjas*, aínda

⁵⁰ “Aínda con todo esto Ulixas non era ben seguro nem seu corazón non asesegava pensando enno *sonno* que soñara” (218vc.18-9), “et entendeu que dizea verdade, e que era seu fillo aquel que o matara; et que lle non mentiram aqueles que lle o *sonno* soltaron que tiña a morte ennas mãos de seu fillo” (220ra.6). Cfr. *sono* ‘somnia’, acto de durmir’ (< SOMNU).

⁵¹ “Et levavam en súas cabeças *sennos* soonbreiros que foram feitos en India a maior” (56vb.3); a grafía *seños* atópase unha vez (6vb.14).

⁵² Ou talvez estea inducida pola lección do antígrafo (presumiblemente castelán). Maia (1986: 636) considera esta forma (*regno*) castelanismo.

⁵³ Con todo, neste caso puido haber influencia a partir do substantivo *rei* (Ferreiro 1999^a: 161 e n. 172).

⁵⁴ Tanto as 2 ocorrencias de *regno* como as de *reino* presentan un trazo supralinear de carácter expletivo (talvez por influencia da lección do antígrafo).

⁵⁵ Sobre esta cuestión vid., entre outros, Maia 1986: 489-94 e 623-4, Lorenzo 1987: 477, Mariño Paz 2002: 91, Rodríguez Guerra / Varela Barreiro 2007: 499-500.

⁵⁶ Téñase en conta, non obstante, que nestes tres casos a terminación <ja/ya> pode ter motivación etimográfica (< ANIMALIA, CALUMNIA, SYMPHONIA).

⁵⁷ Vid. Maia 1986: 486-7.

que nestes casos dubidamos de se a pronuncia é a patrimonial (/ø/) ou de se é unha grafía con carácter reminiscente (etimográfico); en calquera caso deixamos constancia en nota a rodapé da grafía orixinal. Canto á forma *tinja/tenya* procedemos á súa emenda (deixando tamén constancia en nota a rodapé), pois a consideramos erro por desliz idiomático.

4.4. Valor expletivo ou analóxico

Rexistramos, por último, algúns usos expletivos ou analóxicos do trazo superior en certos casos en que talvez para o copista cumpría marcar unha consoante palatal⁵⁸ ou, segundo o noso punto de vista máis probábel, unha nasal implosiva interna (exs. *Atēñas*, *Dardaño*, *Elēnā*, *Elenūs*, *Enēas*, *Enifeo*, *Juñō*, *Mañōr*, *Oēñōne/Oēōne*, *Pelepōñeso*, *Peñalope/Peñelope*, *Salamiña*; *Mena/Menelāo*, *Prota/esalāo*). Nestes casos cremos que a presenza da lineta pode obedecer a unha equivalencia inconsciente do copista a partir, ben do uso diacrítico ou abreviativo de <n + lineta> (→ <ñ> ou <-n>; ex. *Juño*, *Oennone*), ben á función diacrítica de marca de resonancia nasal na secuencia hiática heterorgánica <-āo> (→ <-āo>; ex. *Menelāo*). Trataríase, por tanto, dunha equivalencia analóxica estendida ao ámbito onomástico, de carácter puramente gráfico e que, por tanto, non tería, en principio, repercusión fonética. De todas estas voces só consideraremos funcional a lineta no caso do mitónimo *Dardaño*, dado que, salvo nas dúas ocorrencias citadas *supra* con <nj> (*dardanja/a*), no resto dos casos aparece sempre con lineta (11 oc., unha delas translineada: *dar-daño*). Fóra do ámbito onomástico, atopámonos con certos vocábulos en que a lineta ten probabelmente motivación etimográfica (ex. *danō/daño/s*, *donā/s*, *peña/s* ‘pluma’ ou ‘rocha, ameá’ ou mimética (por indución do antígrafo; exs.: *engānō* 1, *pānō/s* 2, *sinās*, etc.).

Fóra destes casos, comentamos a continuación algunhas formas conflitivas e dignas de salientar. Do substantivo *beniños* non coñecemos rexistros medievais no dominio galego-portugués (o TMILG non dá resultados e o CdP ofrece *veneno* desde finais do séc. XVI; segundo Houaiss desde o séc. XV), sendo a forma común *poçoña/peçoña*⁵⁹. A forma *escarno* (4 oc. ← *escarnir* < xerm. SKERNJAN), con ou sen lineta, documéntase desde o séc. XIII até o XV (*escarnio* desde o XIV: DDGM s.v.); descoñecemos se en HTg o <n> representa a nasal alveolar ou a palatal, polo que mantemos a grafía orixinal neste caso. A omisión do trazo no verbo *retenir* ‘(re)soar’ (2 oc.; *reteníam* 1 oc.) reflicte a evolución esperábel no galego da xeminada nasal latina (< RETINNIRE; cfr. RETINGERE > *reteñir* ‘retenguir, retinxir; volver a tinguir’). O <-n> do verbo *sinificar* (2 oc. < SIGNIFICARE) entendemos que reflicte simplificación do grupo /gn/ latino (cfr. *siñificar*⁶⁰).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

Cal Pardo, Enrique (2005²): *Colección Diplomática medieval do Arquivo da Catedral de Mondoñedo (Transcripción íntegra dos documentos)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega (Sección de Patrimonio Histórico).

CdE = Davies, Mark (2002-): *Corpus del Español: 100 million words, 1200s-1900s* (<http://www.corpus-delespanol.org>).

CdP = Davies, Mark / Michael Ferreira (2006-): *Corpus do Português: 45 million words, 1300s-1900s* (<http://www.corpusdoportugues.org>).

CORDE = Real Academia Española (Banco de datos): *Corpus diacrónico del español* (<http://www.rae.es>).

Cuenca Muñoz, Paloma (2000): “Problemas braquigráficos en la documentación castellana del

⁵⁸ Así o consideran, na maior parte dos casos, os editores da *Historia Troiana*: Parker (1975) e Lorenzo (1982).

⁵⁹ En castelán é frecuente desde o séc. XIII, baixo a forma *venino* (CORDE, CdE). A forma galega actual (*veleno*) documéntase a partir do séc. XIX. Acaso a forma *beniños* reflicte unha terminación <-iño> ou un uso abreviativo analóxicos? Acontece o mesmo no adxectivo *mesquiño/mezquiño* (< ár. MISKIN)?

⁶⁰ Esta forma (*sinificar/siñificar*) non se rexistra no TMILG (na *Crónica Troiana* aparece *sinificar*: DDGM s.v.) nin no CdP; para o castelán, no CORDE e CdE a partir do séc. XVI.

- siglo XV", *Cuadernos de documentación multimedia 10* (I Congreso Universitario de Ciencias de la Documentación. Teoría, Historia y Metodología de la Documentación en España (1975-2000)). Madrid: Universidad Complutense, 805-811.
- DDGM = González Seoane, Ernesto (dir.) (2006): *Diccionario de diccionarios do galego medieval* (CD-Rom, dispoñíbel tamén no web do RILG, Recursos Integrados da Lingua Galega: <http://sli.uvigo.es/RILG/>).
- Ferreiro, Manuel (1999^a): *Gramática histórica galega*, vol. I (*Fonética e Morfosintaxe*). Santiago de Compostela: Edicións Laiovento.
- Ferreiro, Manuel (2001^b): *Gramática histórica galega*, vol. II (*Lexicoloxía*). Santiago de Compostela: Edicións Laiovento.
- Gancedo Negrete, María Soledad (2006): "Abreviaturas y signos abreviativos en la documentación original del siglo XV del Archivo Municipal de Durango", *Oihenart. Cuadernos de lengua y literatura* 21, 101-116.
- González Pascual, Marcelino (2000): *Manuscritos anteriores a 1500 de la Biblioteca de Menéndez Pelayo. Tres estudios y catálogo*. Santander: Concejía de Cultura.
- Houaiss = Houaiss, Antônio, Mauro de Salles Villar e Francisco Manoel de Mello Franco (dirs.) (2009²): *Dicionário Houaiss da língua portuguesa*. Rio de Janeiro: Objetiva (Instituto Antônio Houaiss de Lexicografia).
- Huber, Joseph (1986): *Gramática do português antigo* (trad. de Maria Manuele Ganveia Delille). Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian.
- Lorenzo, Ramón (1977): *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla* (Edición crítica anotada, con introducción, índice onomástico y glosario), 2 vols. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijóo.
- Lorenzo, Ramón (1982): "Correccións á edición da *Historia Troyana* de Parker", *Verba. Anuario Galego de Filoloxía* 9, 253-299.
- Lorenzo, Ramón (1985): *Crónica Troiana (Introducción e texto)*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- Lorenzo, Ramón (1987): "Algunhas consideracións sobre a *Historia do Galego-Português* de Clarinda de Azevedo Maria", *Verba. Anuario Galego de Filoloxía* 14, 441-488.
- Lorenzo, Ramón (1988a): "Normas para a edición de textos medievais galegos", en Dieter Kremer (ed.), *Actes du XVIIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes*, vol. VI. Tübingen: Max Niemeyer, 76-85.
- Lorenzo, Ramón (1988b): "Consideracións sobre as vocais nasais e o ditongo -ão en portugués", en D. Kremer (ed.): *Homenagem a Joseph M. Piel por ocasião do seu 85º aniversário*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag / Instituto de Cultura e Língua Portuguesa / Consello da Cultura Galega, 289-326.
- Lorenzo, Ramón (2004): "Edición de documentos medievais. Problemas que presentan algunhas abreviaturas", en Rosario Álvarez / Antón Santamarina (eds.), *(Dis)cursos da escrita. Estudos de filoloxía galega ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 449-458.
- Lorenzo, Ramón / Xosé Luís Couceiro (1999a): "Correccións á edición da *General Estoria* de Ramón Martínez López", en Rosario Álvarez / Dolores Vilavedra (coords.), *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*, vol. I. Santiago de Compostela: Universidade, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico, 595-627.
- Lorenzo, Ramón / Xosé Luís Couceiro (1999b): "Correccións á edición da *General Estoria* de Ramón Martínez López (II)", en Xosé Luís Couceiro et al. (coord.), *Homenaxe ó profesor Camilo Flores*, vol. II. Santiago de Compostela: Universidade, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico, 209-233.
- Lorenzo Gradín, Pilar / José António Souto Cabo (2001): *Livro de Tristan e Livro de Merlin. Estudio, edición, notas e glosario*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- Lucas Álvarez, Manuel (1950): "Características paleográficas da escritura gótica gallega: escritos notariais compostelanos", *Cuadernos de Estudios Gallegos* V/15, 53-86.
- Maia, Clarinda de Azevedo (1986): *História do galego-português. Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI (com referência à situação do galego moderno)*. Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica.
- Mariño Paz, Ramón (1999²): *Historia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Mariño Paz, Ramón (2002): "A desnasalización vocálica no galego medieval", *Verba. Anuario Galego de Filoloxía* 29, 71-118.
- Mariño Paz, Ramón (2006): "Heterosilabificación e coalescencia de hiatos en posición interior de palabra no galego medieval (séculos XIII-XIV)", *Verba. Anuario Galego de Filoloxía* 33, 69-101.
- Mariño Paz, Ramón (2008): *Historia de la lengua gallega*. Muenchen: Lincom Europa.
- Martínez López, Ramón (1963): *General Estoria. Versión gallega del siglo XIV. Ms. O.I.1. del Escorial* (Edición, introducción lingüística, notas y vocabulario). Oviedo: Universidade (Facultade de Filosofía e Letras).

- Monteagudo, Henrique / Ana Isabel Boullón Agrelo (2009): *De verbo a verbo. Documentos en galego anteriores a 1260* (anexo 65 de *Verba. Anuario Galego de Filoloxía*). Santiago de Compostela: Universidade, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico.
- Nunes, José Joaquim (1960⁶): *Compêndio de Gramática Portuguesa (Fonética e Morfologia)*. Lisboa: Livraria Clássica Editora.
- Parker, Kelvin M. (1975): *Historia Troyana*. Santiago de Compostela: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos.
- Pensado, José Luis (1958): *Miragres de Santiago* (anexo 68 da *Revista de Filología Española*). Madrid: Instituto Miguel de Cervantes.
- Pensado, José Luis (1962): *Fragmento de un Livro de Tristan galaico-português* (anexo 14 de *Cuadernos de Estudios Gallegos*). Santiago de Compostela: Instituto Padre Sarmiento de Estudios Gallegos.
- Pichel Gotérrez, Ricardo (2009): *Fundación e primeiros séculos do mosteiro bieito de Santo Estevo de Chouzdán (sécs. IX-XIII)*. A Coruña: Toxosoutos (col. Trivium, nº 36).
- Pichel Gotérrez, Ricardo (2011a): "Hacia una edición comprometida de la prosa instrumental. Notas para un estudio crítico de la braquigrafía medieval gallega: el signo general de abreviación", en Mª Angustias Beas Teruel (coord.), *Nuevas líneas de investigación en el estudio diacrónico de la lengua española (Actas del IX Congreso de la Asociación de Jóvenes Investigadores de Historiografía e Historia de la Lengua Española (AJIHLE). Palma, del 2 al 4 de abril de 2009)*. Palma (Illes Balears): Edicions UIB, 65-76.
- Pichel Gotérrez, Ricardo [2011b]: "El anisomorfismo braquigráfico en el gallego medieval como fuente para la investigación filológica y lingüística: Compendios abreviativos híbridos", en VV.AA. (eds.), *Tradición e innovación: nuevas perspectivas para la edición y el estudio de documentos antiguos*. Bern: Peter Lang (Col. Fondo Hispánico de Lingüística y Literatura), 211-233 (no prelo).
- Pichel Gotérrez, Ricardo [2012a]: "Tradición (re)traducción e reformulación na *General Estoria* e na *Estoria de Troya* afoñsinas á luz dun testemuño indirecto do séc. XIV", *e-Spania* 13 (no prelo).
- Pichel Gotérrez, Ricardo [2012b]: *A Historia Troiana (BMP-558): edición e estudo histórico-filolóxico*. Santiago de Compostela: Universidade, Instituto da Lingua Galega. Tese de doutoramento inédita (dirs. Xavier Varela Barreiro e Ramón Mariño Paz).
- Rodríguez Guerra, Alexandre / Xavier Varela Barreiro (2007): "As grafías no *Cancioneiro de Ajuda*", en Ana Isabel Boullón Agrelo (eda.), *Na nosa lyngoage galega. A emerxencia do galego como lingua escrita na Idade Media*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega (Sección de Lingua), Instituto da Lingua Galega, 473-556.
- Sánchez-Prieto Borja, Pedro (1998): *Cómo editar los textos medievales. Criterios para su presentación gráfica*. Madrid: Arco/Libros.
- Sletsjõe, Leif (1959): *Le développement de 'l' et 'n' en ancien portugais. Étude fondée sur les diplômes des Portugaliae Monumenta Historia*. Oslo: Presses Universitaires d'Oslo.
- Souto Cabo, José António (2001): *Crónica de Santa María de Iria. Rui Vasques (estudo e edición)*. Santiago de Compostela: Cabido da S.A.M.I. Catedral, Seminario de Estudos Galegos / Sada: Edicións do Castro.
- Souto Cabo, José António (2008): *Documentos galego-portugueses dos séculos XII e XIII* (Monografía da *Revista galega de filoloxía*, nº 5). A Coruña: Universidade.
- Tato Plaza, Fernando R. (1999): *Libro de notas de Alvaro Pérez, notario da terra de Rianxo e Postmarcos (1457)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- TMILG = Varela Barreiro, Xavier (2004-) (dir.): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega (<http://ilg.usc.es/tmilg>).
- Varela Barreiro, Xavier (1998): "Verrá, os futuros irregulares con vibrante múltiple na lírica profana", en Xosé Luís Couceiro / Lydia Fontoira (eds.), *Martín Codax, Mendiño, Johán de Cangas. Día das Letras Galegas 1998*. Santiago de Compostela: Universidade, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico, 175-188.
- Vaquero Díaz, Isabel (2002): "Características gráficas da gótica cursiva documental do mosteiro de Celanova na Baixa Idade Media", en Miguel Romani / Mª Ángeles Novoa (eds.), *Homenaje a José García Oro*. Santiago de Compostela: Universidade, Servizo de Publicacións e Intercambio Científico, 331-341.
- Williams, Edwin Bucher (1986⁴): *Do latim ao português. Fonologia e morfologia históricas da lingua portuguesa*. Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro.